

ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

УДК 94:[37:2-725] (045) (477-89Под) 1859/1889
DOI <https://doi.org/10.32782/1992-5786.2023.91.1>

К. М. Бурдуваліс

директор Державного архіву Хмельницької області

РОЗВИТОК НАРОДНИХ ШКІЛ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В 60-90 РР. XIX СТ.

У статті досліджується розвиток шкільної мережі народних шкіл в Подільській губернії в 60-90-х роках XIX століття. Зазначено, що школи цього типу забезпечили еволюцію в освіті та вихованні. Показано антиукраїнську та русифікаторську політику імперського уряду в галузі народної освіти, її становість та обмеженість. Проаналізовано соціально – економічні та політичні чинники. Зазначено, що фінансовий тягар витрат на утримання навчальних закладів царський уряд переклав на приватних осіб та місцеві пожертвування. Гальмувала розвиток мережі народних шкіл також нестача навчальних посібників, платність навчання, низька успішність учнів та освітній рівень педагогів. Досліджено типи шкіл, їх підпорядкованість різним міністерствам та відомствам.

Проаналізовано кількісні показники відвідування початкових шкіл дівчатками та хлопчиками. Доведено, що головною метою початкової школи мало бути релігійно-моральне виховання. Духовенство наділялося необмеженими правами в керівництві початковою школою. Представники духовенства були членами губернських і повітових училищних рад, здійснювали вищий нагляд за релігійно-моральним характером навчання в усіх початкових школах, володіли винятковим правом викладати закон Божий у початкових школах.

Слід зауважити, що початкові школи не мали єдиних програм, зміст та обсяг навчальних предметів розробляли самі вчителі. Професійний рівень учителів був низьким. Відсутність належної підготовки, а то й взагалі будь-якої освіти, була постійним явищем шкільництва в ті часи.

Часто учительські посади в школах цього типу займали псаломщики (дяки), які являли собою найнижчу ланку церковного кліру, були читцями і співцями у церкві. Причому тих із них, які не мали здібностей до навчання дітей переводили з місця на місце, а здібних іноді захочували невеликими грошовими винагородами. Учитель сільської школи був не в змозі забезпечити всім необхідним свою сім'ю і дати відповідну освіту своїм дітям. До важкого матеріального становища вчителів додавалося ще й політичне безправ'я. Йому постійно загрожувало безпідставне звільнення з роботи за політичну неблагонадійність.

Ключові слова: духовне відомство, імперський уряд, народна освіта, навчально-виховний процес, початкові училища, русифікація, церковнопарафіяльні школи.

Постановка проблеми. Пріоритетом у розвитку держави була і залишається в усі часи освіта. Не можна відмовлятися від історичного досвіду, накопиченого людством у попередні часи, однак за нових соціально-політичних умов розвиток освіти набуває нових рис розвитку. В контексті порушеної проблеми важливим для нас є дослідження проблеми розвитку народної освіти на Поділлі у досліджуваний період.

Аналіз досліджень і публікацій. Розвиток народної освіти є предметом дослідження науковців та важливим завданням педагогіки. Аналіз наукових публікацій, дозволяє зробити висновки, що педагогічною наукою накопичено значну наукову базу у дослідженні розвитку народної школи в Подільській губернії. Зокрема, визначеній проблематиці присвячені праці: О. Вороліс, О. Удод, І. Ящук, І. Сесака, Є. Суркова, О. Савченко, В. Сластьоніна та ін.

Мета статті полягає у висвітленні розвитку та діяльності народних шкіл, дослідження політики російського уряду щодо їх роботи, забезпечення кадрами та фінансами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Становлення та розвиток шкільної мережі навчальних закладів на Поділлі відбувався в непростих політичних і соціально-економічних умовах. Він визначався внутрішньою політикою царизму, зовнішньополітичними факторами та специфікою краю. Гальмувала його також суцільна неграмотність населення та бездіяльність царського уряду.

Період з 60-х років XIX ст. відкрив новий етап в історії освіти Російської імперії. Реформа 1861 року звільнила селян від кріпосної залежності, відкрила нові можливості для розвитку промисловості, концентрації виробництва, завершення промислового перевороту. Розвиток капіталістичних відносин об'єктивно потребував гра-

мотних, кваліфікованих кадрів для різних галузей виробництва. Цю необхідність імперський уряд мусив враховувати у своїй політиці щодо народної освіти [2, с. 235].

Скасування кріпосного права вимагало створення школи для всіх верств населення, і насамперед для селян, які складали переважну більшість населення Російської імперії. В пореформений період уряд головну увагу приділяв парафіяльним школам, причому основні витрати на їхнє утримання переклав на місцеві органи влади і на самих селян.

Відкриття шкіл в Правобережній Україні, зокрема на Поділлі, було спрямоване для знешкодження впливу польських елементів на народну освіту та взяття під контроль справи виховання молодого покоління.

З цією метою 18 січня 1862 року опубліковано указ про заснування на Правобережній Україні народних шкіл. Весною 1862 року попечителю Київського навчального округу було наказано виділити на організацію цього типу шкіл 10 тис. крб.

Відкриті початкові школи перебували під контролем різних відомств: міністерства державних маєтностей, міністерства внутрішніх справ та Святейшого Синоду [8, с. 40].

Так, духовному відомству на Поділлі підпорядковувалися: у 186 р. – 1312 парафіяльних шкіл з 28 012 учнями, а в 1864 р. – 1031 школа з 32226 учнями [7, с. 70–79].

Церковнопарафіяльні школи стали невід'ємною складовою системи початкової освіти Російської імперії. Вони дали початкову освіту поколінням українських селян, навчили їх норм християнської моралі, що позитивно впливало на формування їхньої культури і духовності. Проте не можна не враховувати того факту, що церковнопарафіяльні школи, як і навчальні заклади різних типів і відомств, використовувалися урядом Російської імперії для русифікації українського населення та викорінення залишків національної свідомості українців. На заваді відкриттю та розвитку церковнопарафіяльних шкіл була убогість населення, його неписьменність, недостатність коштів, брак учителів, іноді нерозуміння селянами значення навчання своїх дітей у школах. Церковнопарафіяльні школи мали ряд недоліків щодо організації навчально-виховного процесу, що було зумовлено їх незадовільним матеріальним становищем та традиційним консерватизмом церковного мислення.

Церковнопарафіяльні школи і школи грамоти користувались захистом і підтримкою царського уряду впродовж усього періоду їх існування, оскільки їхня політична благонадійність була загальноновизнана в офіційних колах, а самі школи були втіленням урядових прагнень у галузі народної освіти. Царизм прагнув, щоб школа більше

виховувала, ніж вчила, більше давала навичок, ніж знань, більше розвивала релігійні почуття, ніж розум дитини.

Внаслідок такої зневажливої політики в галузі освіти населення краю продовжувало залишатись найбільш неграмотним в Європейській Росії, а також і в Європі. Слабке матеріальне забезпечення, нестача навчальних посібників і спеціально підготовлених учителів призвели до зменшення, а то й закриття шкіл. Церковнопарафіяльні школи на Поділлі поступово змінювались міністерськими або земськими.

Шкільна мережа, сформована в 70-х роках, не зазнаючи суттєвих змін, окрім нового „Положення” про церковнопарафіяльні школи (1884 р.) і деяких інших законів та наказів, продовжувала розвиватись упродовж останньої чверті XIX століття, однак украй повільно.

Поряд з парафіяльними школами в селах також відкривалися однокласні народні училища. Сільські громади відводили для потреб училища приміщення та брали зобов'язання за свій рахунок його ремонтувати, опалювати й освітлювати. З державної скарбниці на кожне таке училище виділялося щорічно 226 крб. [6, с. 345].

У 1862 році в Подільській губернії в 26 народних училищах навчалось 2062 учні, з яких 1 804 хлопчики і 258 дівчаток. Зі збільшенням асигнування на народну освіту в губернії у 1863 році відкрили 5 училищ, у 1864 р. – 18, а в 1869 р. – ще 7 народних училищ [6, с. 346].

У кінці 1866 року в Подільській губернії діяли: повітове училище, 5 парафіяльних училищ міністерства народної освіти, 21 училище міністерства державних маєтностей, 1385 духовних, а також 23 народні училища [6, с. 346].

Таким чином, найбільше училищ зосереджувалося в духовному відомстві, а світських народних училищ було надто мало. Також на Поділлі діяли поодинокі недільні школи. Характеризуючи церковнопарафіяльні школи Поділля, неможливо обійти ще однієї гострої проблеми – навчання дівчат. Принцип статевої нерівності був одним із найбільш характерних для шкільної системи царської Росії. Відчутно він проявлявся і на Поділлі.

Після реформи, відсоток дівчаток, котрі відвідували церковнопарафіяльні школи, зростав невинно. Вже у 1898/1899 навчальному році в церковнопарафіяльних школах Подільської єпархії налічувався 81341 учнів обох статей, серед яких хлопчиками були 62224 особи, дівчатками – 19117 осіб.

Згідно зі статтею 2 „Положення про початкові народні училища” (1874 р.) до початкових училищ належали: 1) церковнопарафіяльні училища духовного відомства; 2) парафіяльні школи і народні училища (приватні) міністерства народної освіти; 3) селянські училища різних назв,

що утримувались коштами громад; 4) недільні школи [3, с. 42].

Отже, на першому місці були церковнопарафіяльні школи, тому що царизм ніколи не розглядав початкову школу у відриві від церкви, він постійно прагнув зблизити і поєднати освіту (особливо початкову) й релігію. Головною метою початкової школи мало бути релігійно-моральне виховання. Духовенству давали великі права в керівництві початковою школою. Представники духовенства були членами губернських і повітових училищних рад, здійснювали вищий нагляд за «релігійно-моральним» характером навчання в усіх початкових школах, володіли винятковим правом викладати закон Божий у початкових школах [5, с. 29].

Українці були позбавлені права створювати свої національні школи з навчанням рідною мовою. Викладання в початкових закладах освіти здійснювалося російською мовою, що було негативним чинником, а це ускладнювало сприйняття навчального матеріалу учнями. 1863 р. міністр Петро Валуєв заборонив видавати підручники й інші книги українською мовою.

У статті четвертій „Положення про початкові навчальні училища” зазначалося, що „в народних училищах предмети викладаються російською мовою”. У статті третій зазначено предмети учбового курсу в народних училищах: закон Божий (короткий катихизис і священна історія), читання по книгам цивільного та церковного друку, письмо, перші чотири арифметичні дії та церковні співи, де викладання його буде можливим.

Через незрозуміння російської мови в дітей не було потягу до науки, читання книжок, написаних чужою для них мовою. Тож, російська мова навчання українських дітей гальмувала освітній розвиток українського народу. Офіційна школа виступала осередком знищення індивідуальності, самостійності, волі, віри й впевненості дитини в спроможності успішно навчатися.

Слід зауважити, що початкові школи не мали єдиних програм, зміст та обсяг навчальних предметів розробляли самі вчителі. Професійний рівень учителів був низьким. Відсутність належної підготовки, а то й взагалі будь-якої освіти, була постійним явищем шкільництва в ті часи. Тому не дивно, що в початкових школах, зокрема в парафіяльних, учителювали священники, іноді

нижчі служителі культу, які не мали спеціальної підготовки, іноді й моральних підстав чи навіть бажання навчати дітей. Механічне засвоєння навчального матеріалу, повне пригнічення особистості учня, сліпий послух насаджувались у кожній школі. Попри заборону тілесних покарань різка вживалась як один із засобів навчання й виховання, панував жорстокий режим, тому успішність учнів була низькою [4, с. 54].

Висновки та перспективи подальших розробок у цьому напрямку. Таким чином, розвиток освіти в Подільській губернії в кінці XIX – на початку XX ст. процес неоднозначний та багатогранний, один з найбільш складних, який залежав від багатьох соціально-політичних, економічних та історичних факторів. Головною причиною цього процесу була відміна кріпосного права та початок індустріального перевороту в Російській імперії, що зумовлювало потребу у мінімальній грамотності якнайширшого кола громадян.

Перспективним видається глибоке, системне дослідження розвитку початкової освіти у визначений історичний період.

Список використаної літератури:

1. Нагнибіда Р. В. Літописи церковні Балтського повіту Подільської губернії (1866–1899). Частина 1. Дрогобич : Коло, 2018. 464 с.
2. Кільова Г. Є. Фон Горадке і створення Київського учбового округу. *Шлях освіти*. 2005. № 3. С. 42.
3. Мукалова Н. Народная школа в Юго-Западном крае. (Историко-статистический очерк). Київ, 1892. 60 с.
4. Перерва В. С. Церковно-шкільна революція у Подільській єпархії другої половини XIX ст.: головні події та виконавці. *Освіта, наука та культура на Поділлі*. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський, 2011. Т. 18. С. 29-38.
5. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. Від середини XVII ст. до 1923 року. Київ : Либідь, 1992. Т. 2. 599 с.
6. Філінюк А. Г. Освіта на Поділлі на рубежі XVIII–XIX ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський: К-ПДПУ, 1998. Т. 1. С. 70-79.
7. Шип Н. А. Церковно-православний рух в Україні (поч. XX ст.). Київ : НАН України. Ін-т історії України, 1995. С. 40.

Bourdouvalis K. Development of National Schools in Podilska Province at 60-90 years XIX st.

The article examines the development of the school network of folk schools in the Podilsk province in the 1960s and 1990s. It is noted that this type of school has provided an evolution in education and upbringing. The anti-Ukrainian and russifying policy of the imperial government in the field of public education, its stability and limitations are shown. Socio-economic and political factors are analyzed. It is noted that the tsarist government transferred the financial burden of expenses for the maintenance of educational institutions to private individuals and local donations. The development of the network of public schools was also hampered by the lack of teaching aids, the cost of tuition, the low success rate of students and the educational level of teachers. The types of schools, their subordination to various ministries and agencies were studied.

Several indicators of primary school attendance by girls and boys were analyzed. It has been proven that the main benefit of primary school should have been religious and moral education. The clergy was given unlimited rights in the management of the primary school. Representatives of the clergy were members of the provincial and district school councils, exercised the highest supervision over the religious and moral nature of education in all primary schools, and had the right to teach the law of God in primary schools.

It should be noted that primary schools did not have uniform programs, the content and volume of educational subjects were developed by the teachers themselves. The professional level of teachers was low. Lack of proper training, or even any education at all, was a constant phenomenon of schooling in those days.

Often teaching positions in schools of this type were occupied by psalmists (dyaks), who were the lowest rank of the church clergy, were readers and singers in the church. Moreover, those of them who did not have the ability to teach children were transferred from place to place, and those who were capable were sometimes encouraged with small monetary rewards. The village school teacher was not able to provide everything necessary for his family and give an appropriate education to his children. Political disenfranchisement was added to the teachers' difficult financial situation. He was constantly threatened with unjustified dismissal from work for political disloyalty.

Key words: *spiritual department, imperial government, public education, educational and educational process, primary schools, russification, parish schools.*